
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՔԱՌԱՆԻՍՏ ԿՈԹՈՂՆԵՐԻ ԹՎԱԳՐՄԱՆ ԽՆԴԻՐԸ
ԵՎ ՔԱՍԱՂԻ ԽՈՅԱԿԸ

ԳՐԻԳՈՐ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

XX դ. սկզբներին հայ ճարտարապետության և արվեստի պատմության երախտավորներ Թորոս Թորամանյանը և Գարեգին Հովսեփյանը գիտական շրջանառության մեջ դրեցին մի քանի տասնյակ քառանիստ կոթողներ: Ներկայացվածը համարելով գերազանցապես վաղ միջնադարում կանգնեցված ու քրիստոնեական՝ նրանք միաժամանակ կարծում էին, որ Կարմրաքար (Դարբանդ), Գառնահովիտ (Ադիսման), Կարսի Ագարակ գյուղերի կոթողները պատկանում են հեթանոսական շրջանին՝

Մեզ հասած հուշակոթողների, ինչպես նաև ճարտարապետական հուշարձանների վրա առկա պատկերաքանդակների քննությամբ Բ. Առաքելյանը հանգեց այն համոզման, որ դրանց «ժամանակագրական սահմանները կարելի է հաստատել բավարար որոշակիությամբ, քանզի ճշգրիտ հայտնի է և նրանցից ամենավաղերի (IV դ. 60-ական թ.) և ամենաուշերի (VII դ. 40-50-ական թթ.) ժամանակը: Առաջին դեպքում խոսքը գնում է հայ Արշակունի թագավորների դամբարանի պատկերաքանդակների, երկրորդ դեպքում՝ նշանավոր Չվարթնոց տաճարի պատկերաքանդակների մասին»¹:

Այս տեսակետն անվերապահորեն ընդունեցին հաջորդ բոլոր ուսումնասիրողները: Ուշագրավն այն է, որ նրանք՝ մատնանշելով և չվիճարկելով կոթողների վրա հեթանոսական պատկերների առկայության փաստը, դրանք համարեցին քրիստոնյաների կողմից կանգնեցված կոթողներ: Այս կերպ, կամա թե ակամա, բացառվեց մեզ հասած հուշարձանների մեջ հեթանոսական կոթողների առկայության հնարավորությունն անգամ:

Նախ նկատենք, որ Ադաքի դամբարանի կառուցման «ճշգրիտ» ժամանակը հայտնի չէ: Փավստոս Բուզանդի և Մովսես Խորենացու տեղեկությունները վերաբերում են ոչ թե դամբարանի կառուցմանը, այլ՝ Արշակունի թագավորների վերաթաղմանը: Եվ այսպե՛ս՝ դեռևս Թ. Թորամանյանը դամբարանը համարում էր հեթանոսական շրջանի կառույց. «Քրիստոնեական շրջանի 5-րդ դարու հուշարձաններից գատ, կա նաև քանդակազարդ ծածկույթավոր դամբարան, որը նախաքրիստոնեական լինելու ամեն հավանականություն ունի, բացի արևելյան կողմի փոքրիկ

¹ Թ. Թորամանյան, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, հ. I, Երևան, 1941, էջ 23, 40, Գ. Հովսեփյան, Նյութեր և ուսումնասիրություններ հայ արվեստի և մշակույթի պատմության, պր. Գ, Նյու Յորք, 1944, էջ 47, 53-54:

² Բ. Առաքելյան, Հայկական պատկերաքանդակները IV-VII դարերում, Երևան, 1949, էջ 115:

ների վրա: Թ. Թորամանյանը և Գ. Հովսեփյանը խնդրո առարկա հուշարձանները «գերեզմանական կոթողներ» էին անվանում: Արդ, ընդունել կամ մտածել անգամ, թե որևէ, նույնիսկ մոլի քրիստոնյա կարող էր այդ կոթողներն ավերել, ասել է թե՛ պղծել իր կամ այլոց հեթանոս հարազատների գերեզմանները, պարզապես չի կարելի: Դրանց կործանման պատճառը, կարծում ենք, նույնն է, ինչ քրիստոնեական կոթողներինը՝ ժամանակը:

Առաջին դիտարկումը, որ պիտի հիմք հանդիսանա քառանիստ կոթողների թվագրության համար, հետևյալն է. անկախ այն բանից՝ հեթանոսական կոթողները քրիստոնյաներն են ավերել, թե շուրջ երկու հազարամյա դաժան ժամանակը, մեզ հասած բեկորների մեջ դրանց առկայությունը չի կարելի բացառել:

Քառանիստ կոթողները, առանց բացառության, քրիստոնեական համարելու կարծիքի ձևավորմանը մեծապես նպաստել է նաև այն, որ հուշարձանների վրա առկա բոլոր խաչերը, այդ թվում և շրջանի մեջ առնվածները, ուսումնասիրողները համարել են քրիստոնեական: Կոթողների թվագրման համար դրանք անառարկելի հիմք են հանդիսացել անգամ այն պարագայում, երբ խաչի նշանի կողքին, իրենց իսկ մեկնությամբ կան նաև հեթանոսական պատկերներ: Բազմաթիվ փաստացի տվյալների հիման վրա գիտականորեն ապացուցված իրողություն է այն, «որ խաչը իբրև կրակը, արևը, փրկությունը և հավերժական կյանքը խորհրդանշող սրբազան նշան, շատ ավելի հնագույն է, քան քրիստոնեական կրոնը, քանզի երևան է եկել վերջինիս առաջացումից մի քանի հազար տարի առաջ...: Քրիստոնեական կրոնը փոխառել է խաչի նշանը ավելի հին՝ նախաքրիստոնեական հավատալիքներից»⁶:

Հայաստանում պեղումներից հայտնաբերվել են խաչի նշան կրող կիրառական արվեստի բազմաթիվ իրեր՝ զենքեր, խեցեղեն անոթներ, զարդեր, հմայիլներ: Ներկայացնելով և քննության առնելով այդ հարուստ նյութը՝ Ս. Եսայանը ենթադրում է, որ Հայաստանում արևի պաշտամունքը լայն տարածում է ունեցել II հազարամյակի կեսերից մինչև VI-V դ. Ք. ա., միաժամանակ համարում է, որ արևի պաշտամունքը, ոչ այդ չափով, բայց, անկասկած, տարածված է եղել նաև ավելի վաղ և ավելի ուշ ժամանակներում⁷: Նկատենք, որ, ըստ Մ. Խորենացու, Վաղարշակ թագավորի (Ք. ա. II դ.) օրոք հայկական պանթեոնում եղել են արևի ու լուսնի աստվածներ և գոյատևել են մինչև Որմիզդ Արտաշիր Սասանյանը (262-272 թթ.): Վերջինս դրանց փոխարեն մտցրեց կրակի պաշտամունքը⁸:

Հայաստանում հայտնաբերված հնագիտական նյութերը ևս հաստատում են, որ խաչի, այդ թվում նաև շրջանի մեջ առնված խաչի նշանը քրիստոնյաները չեն հորինել⁹: Մրա հետ մեկտեղ դրանք գալիս են հաստատելու ոչ պակաս կարևոր մի ի-

⁶ А. А. Н е й х а р д т. Происхождение креста. М., 1956, с. 18.

⁷ С. А. Е с а я н. Амулеты, связанные с культом солнца из Армении. – "Советская археология", 1968, № 2, с. 259. Մեր սույն հոդվածի նկար 1-ում Ջարխեջ գյուղից հայտնաբերված հմայիլի պատկերն առնված է այս հոդվածից:

⁸ Մ. Խ ո ռ ե ն ա զ ի. գլ. Բ, էջ 117, 216:

⁹ Դրա անհրաժեշտությունն ամենկին չկար էլ: Հեթանոս բոլոր աստվածների մերժումը դեռևս չէր նշանակում նրանց գործառույթների հետ կապված գաղափարների ու խորհրդանշանների մերժում:

րողություն ևս: Հնագույն հեթանոսական հմայիլների և վաղ միջնադարյան տաճարի վրա քանդակված խաչերի (նկ. 1) համադրումը՝ ժամանակաշրջանների, չափերի, նյութի, կատարման տեխնիկայի զգալի տարբերություններով հանդերձ, ակներևորեն վկայում է, որ հազարամյակներ առաջ շրջանի մեջ առնված խաչի հորինվածքային տարբեր լուծումներն արդեն իսկ մշակված են եղել, և քրիստոնեական համարվող խաչերը պարզապես դրանց կրկնությունն են: Ասել է թե՛ այլ սովյալների բացակայության պարագայում, միայն խաչի առկայությունից, նրա հորինվածքի, ինչպես նաև առանձին տարրերի առանձնահատկությունից էլնելով, պարզապես անհնար է կռահել՝ խաչը հեթանոսական է, թե քրիստոնեական:

Մեր երկրորդ դիտարկումը հետևյալն է. քառանիստ կոթողների վրա շրջանի մեջ առնված հավասարաթև խաչի առկայությունը չի կարող անառարկելի հիմք հանդիսանալ կոթողները քրիստոնեական համարելու և ըստ այդմ թվագրելու համար:

Նկ. 1. Հմայիլներ. ա - Գետաշեն (Արցախ), բ - Արճիս (Լոռի), գ - Ջարխեզ (Լոռի): Որմնաայան խոյակներ. դ, զ - Երեբունյք, ե - Աշտարակի Ծիրանավոր:

Այժմ քննության առնենք Ապարան քաղաքի Քասաղի հնագույն տաճարի շրջապատից հայտնաբերված բազալտե խոյակը (նկ. 2): Դրան առաջին անգամ անդրադարձել է Գ. Հովսեփյանը. «Կենդանական գլխով մարդկային քանդակներ տեսնում ենք և բազիլիք շենքերի խոյակների վերա, որի մի օրինակը Քասախից բերել ենք Էջմիածնի թանգարանը. այստեղ խոզի փոխարեն մի այլ կենդանու, գուցե, շան գլուխ: Անշուշտ այս երևույթի ծագումը Հայաստանում ավելի հին է, բայց հայկա-

Աստվածն էր ամենի արարիչը, ուրեմն և տիեզերք, լույս, արև, պտղաբերություն, անմահություն... գաղափարների ու խորհրդանշանների իսկական տերը: Հեթանոսները պարզապես մոլորության մեջ «չաստվածներ» պաշտելով՝ այդ ամենը նրանց էին վերագրել: Եվ քրիստոնեացած հեթանոսները հազարամյակներ ի վեր իրենց ապավեն խաչը դարձրին քրիստոնեության խորհրդանիշ, բնականաբար, ջանք չսնայելով այն կապել Քրիստոսի անվան հետ: Եվ ինչպես հեթանոսական պատարագի նույն գինին մեկնաբանեցին իբրև Քրիստոսի խաչի վրա ստացած վերքերից հոսած արյուն, այդպես էլ հնագույն նույն խաչը մեկնաբանեցին իբրև Քրիստոսի նշան:

կան քրիստոնեությունը այդ ավանդը գործադրել է նախնական մատենագրության մեջ, որպիսին Տրդատի և շրջապատի խոզակերպ դառնալու ավանդությունն է Ազաթանգեղոսի մեջ, նույնը նյութ դարձնելով և արվեստի մեջ»¹⁰:

Բ. Առաքելյանը, ներկայացնելով այս խոյակը, այն համարում է IV-V դդ. քրիստոնեական հուշարձան, խաչը դիտում է իբրև քրիստոնեության խորհրդանշան, մյուս քանդակը իբրև «մի ճյուղ», իսկ «շան կամ խոզի գլխով» մարդու քանդակը չի մեկնաբանում՝ այն համարելով դեռևս անհասկանալի¹¹:

Լ. Ազարյանին է պատկանում խոյակի մանրամասն ու հանգամանալից քննությունը: Բուսական քանդակը համարելով կենաց ծառ՝ հեղինակն այն մեկնաբանում է իբրև հեթանոսական խորհրդանշան, խաչը՝ ի հակադրություն դրա, քրիստոնեական գաղափարների հիմնավորում, իսկ կենդանագլուխ մարդու պատկերի մասին գրում է. «Նա ձախ ձեռքում ունի օղակ, աջում՝ ձող: Այս քանդակի իմաստը առաջին հայացքից անհասկանալի է, քանի որ հետագայի կոթողների քանդակներում տարածված Տրդատ թագավորի և Գրիգոր Լուսավորչի անվան հետ կապված լեզենդի իլյուստրացիան չէ: Կարծում ենք, որ ֆիգուրը խորհրդանշում է հեթանոսությունը, ավելի կոնկրետ՝ կրակապաշտությունը: Այսպես, ասորա-բաբելական արվեստից մի քանի զուգահեռներ հարկադրում են մեզ ենթադրելու, որ քանդակված ֆիգուրի ձեռքի առարկաները (օղակը և ձողը) արևի պաշտամունքին նվիրված հեթանոս քուրմերի կամ հենց արևի աստծու ասորիքուտներն են (խորհրդանշանները): Ասորա-բաբելական Շամաշ աստծուն նվիրված տաճարում (Միպատ, այժմ Աբու-Հաբաբ) գտնված մի հարթաքանդակի վրա արևի աստվածը (Շամաշ) ձեռքին ունի նման օղակ և ձող: Այդպիսի ձող և օղակ ունի Շամաշը Համուրաբի թագավորին օրենքներ հանձնելու տեսարանը պատկերող հանրահայտ քանդակում: Արդյոք սրանք հնարավորություն չեն տալիս մտածելու, որ մեր քանդակի կենդանագլուխ ֆիգուրը խորհրդանշում է արևապաշտությունը կամ հեթանոսությունը ընդհանրապես»¹²: Կենդանագլուխ մարդու պատկերի այս՝ ավելի քան համոզիչ մեկնաբանությունից հետո հեղինակը գալիս է մեզ համար անհասկանալի մի եզրահանգման, թե «Այսպիսով, Քասախի խոյակի քանդակները վաղ քրիստոնեական արվեստին բնորոշ սիմվոլիկ մտածելակերպով վերարտադրում են խաչի՝ որպես լույսի ու կենաց աղբյուրի (իմա Հիսուս Քրիստոս) և հեթանոսության՝ որպես անիմացության ու սոցիալության (կենդանագլուխ արարած) հակադրությունը»¹³:

Դառնանք խոյակին: Նախ կարևոր երկու դիտարկում: Առաջին. խոյակի հարթ, առանց քանդակի նիստը մյուս երեք նիստերի նման ուղղաձիգ առանցքի նկատմամբ թեքություն ունի: Այսինքն՝ խոյակը որևէ տեղ չի ագուցվել: Կենտրոնում այն միջանցիկ փորվածք ունի, ինչը նախատեսվում էր առանձին կանգնած հուշակոթողներում՝ հաստուկ կապերի միջոցով խոյակը բնի հետ և կոթողը պսակող կերտ-

¹⁰ Գ. Հ ո վ ս ե փ յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 61: Նկատենք, որ խոյակը Էջմիածնի թանգարանից տեղափոխվել է Երևան և գտնվում է Հայաստանի պատմության թանգարանում:

¹¹ Բ. Առաքելյան. նշվ. աշխ., էջ 42-43, նկ. 12:

¹² Լ. Ազարյան. Վաղ միջնադարյան հայկական քանդակը, Երևան 1975, էջ 23-25, նկ. 6,7,8:

¹³ Նույն տեղում, էջ 25:

վածքը խոյակին ամրացնելու համար: Սրա հետ մեկտեղ խոյակը հիմքում քառակուսի կտրվածք ունի, ինչը բավարար ապացույց է, որ այն պատկանել է քառանիստ կոթողի և պաշտամունքային որևէ շինության տարր չէր կարող լինել: Երկրորդ. խոյակի միայն երեք նիստերի քանդակագարդ լինելու փաստը վկայում է, որ հարթ, առանց քանդակի նիստի հանդիպակաց երեսը խոյակի, ուրեմն և քառանիստ կոթողի գլխավոր ճակատն է¹⁴:

Նկ. 2 Ապարան. Քասաղի խոյակի քանդակագարդ նիստերը:

Գ. Հովսեփյանը խոյակը թյուրիմացաբար ընդունել է իբրև բազիլիկ շենքին պատկանող տարր և, թերևս, այդ պատճառով էլ այն համարել է քրիստոնեական:

Բ. Առաքելյանը խոյակի վրա քանդակված խաչը համարել է քրիստոնեական և այն հանգամանքը, որ նա խոյակի մյուս քանդակները չի մեկնաբանում, թույլ է տալիս ենթադրել, որ խոյակը IV–V դդ. թվագրման համար հիմք է ընդունել հենց խաչը:

Լ. Ագարյանը ևս խոյակը քրիստոնեական է համարում՝ խաչը՝ որպես Քրիստոսի նշան, դարձնելով պատկերագրական հորինվածքի մեկնաբանման ելակետ և հիմք: Կարծում ենք, որ խոյակը և խաչը առանց որևէ ապացույցի, անվերապահորեն քրիստոնեական համարելն էր պատճառը, որ ընդամենը երեք քանդակներում երկու հեթանոսական պատկերների առկայության դեպքում անգամ, հեղինակին բերեց, կարելի է ասել՝ պարտադրեց հորինվածքը մեկնաբանել իբր քրիստոնեության և հեթանոսության հակադրություն:

Նախ անհասկանալի է, թե քրիստոնեական համարվող կոթողի պատկերաշարքում ինչու պիտի Քրիստոսի խաչը՝ լույսի կենսաց աղբյուրը, հակադրվեր Հին կտակարանի կենսաց ծառին: Նման որևէ օրինակ մեզ հայտնի չէ, իսկ խաչի և կենսաց ծառի համադրության օրինակները քրիստոնեական արվեստում բազմաթիվ են: Եվ այս, տարօրինակ չէ՞ արդյոք, որ քրիստոնեության և հեթանոսության հակադրությունը ցույց տալու նպատակ հետապնդող պատկերաշարքում ընդամենը երեք քանդակներից երկուսը հեթանոսական լինեին: Ավելին, հեթանոս աստծո կամ քրմի պատկերն էլ տեղադրված լիներ կոթողի հենց ճակատին: Կամ՝ ինչպե՞ս պիտի դի-

¹⁴ Բ. Առաքելյանը և Լ. Ագարյանը խոյակի նիստերին տեղադրված քանդակների հերթագայությանը կամ ուշադրություն չեն դարձրել, կամ էլ պարզապես անտեսել են այդ կարևոր հանգամանքը, որի հետևանքով ամբողջական հորինվածքի կենտրոնը մի դեպքում համարվել է խաչը, մյուս դեպքում՝ կենսաց ծառը:

տողը ընկալելը Քրիստոսի խաչի, այսինքն՝ «լույսի, կենաց աղբյուրի» գերադասությունը արևի աստծո նկատմամբ, այն դեպքում, երբ հազարամյակներ շարունակ և քրիստոնեությունը պետական կրոն ընդունելու շեմին նույն խաչը, նույն լույսի ու կենաց աղբյուրը հենց արևի աստծո սրբազան նշանն էր:

Հայաստանում քրիստոնեությունը պետական կրոն ընդունելուց հետո, երբ վերացվեցին հեթանոսական բոլոր կոտորերը՝ հեթանոս աստվածների պատկերները, հնարավոր է՝ ր արդյոք, որ նոր կրոնի ջատագովներից մեկը կոթող կանգնեցներ և քրիստոնեության հաղթանակը հեթանոսության նկատմամբ ցուցանելու՝ խավարի ու տգիտության, լույսի ու իմացության տարբերությունը նորահավատներին, ինչու չէ՞ նաև հեթանոսներին ուսուցանելու, դաստիարակելու նպատակով կոթողի հենց ճակատին հեթանոս աստծո կամ քրմի պատկեր տեղադրեր:

Հնագույն ժամանակներից մինչ օրս էլ կերպարվեստում բազմաթիվ ձևեր ու հնարքներ են մշակվել և կիրառվել հակադրություն, հաղթանակ, պարտություն... հասկացություններն արտահայտելու համար: Սակայն բանն այն է, որ Քասաղի խոյակի պատկերագրական հորինվածքում, անկախ նրանից՝ շրջանի մեջ առնված խաչը հեթանոսական նշան է, թե քրիստոնեական, հակադրության որևէ՝ անգամ հեռավոր ակնարկ պարզապես գոյություն չունի:

Նկատի առնելով այս, ինչպես նաև վերը բերված դիտարկումները, համարում ենք, որ Քասաղի խոյակի՝ քրիստոնեական, թե հեթանոսական շրջանին պատկանելու խնդրի լուծման ելակետ և հիմք պետք է հանդիսանա նրա պատկերագրական հորինվածքը:

Քասաղի խոյակի պատկերագրական շարքը բավականին պարզ է ու հստակ՝ մեկ կենդանագլուխ անձ, նրա աջ ու ձախ կողմերում մեկական խորհրդանիշներ: Կարծում ենք, անվիճելի է, որ ընդհանուր հորինվածքի բովանդակության գաղափարակիրը հորինվածքի կենտրոնում պատկերված միակ գլխավոր անձն է՝ կենդանագլուխ մարդը: Արդ, համաձայնելով կենդանագլուխ պատկերի Լ. Ազարյանի մեկնաբանությանը, կարող ենք ամրագրել, որ հորինվածքի գաղափարակիրը հեթանոս է¹⁵: Եվ եթե հորինվածքի գաղափարակիրը հեթանոս է, ապա անվիճելի է նաև, որ նրան ուղեկցող նշաններն էլ՝ շրջանի մեջ առնված խաչը և կենաց ծառը, հեթանոսական են:

Այսպիսով, խոյակի երեք պատկերները՝ կենդանագլուխ մարդ, խաչ, կենաց ծառ, հեթանոսական են: Իսկ սա միանշանակ վկայում է, որ Քասաղի բազալտե խոյակը հեթանոսական է, այլ ոչ թե քրիստոնեական, ինչպես կարծել են մինչև այժմ:

Քրիստոնեական քառանիստ կոթողների մասին պատմական կամ վիմագրական որևէ կոնկրետ վկայություն չունենք: Եվ չնայած առաջին ուսումնասիրողների ձեռքի տակ եղած նյութը՝ կոթողների քանակը, այսօր արդեն մի քանի անգամ կրկնապատկվել է, սակայն, ինչպես Գ. Հովսեփյանն էր նկատում, «ժամանակի վե-

¹⁵ Առաջադրված խնդրի առումով էական չէ կենդանագլուխ մարդը աստված է, թե՞ քուրմ:

րաբերությամբ թվական նշանակել չենք կարող ոչ մեկի համար, այլ միայն դարաշրջաններ»¹⁶:

Քասաղի խոյակի դեպքում խնդիրը անհամեմատ բարդ է: Քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակելուց մեկ-երկու դար հետո էլ հայաստանցիները համատարած քրիստոնյա չդարձան: Ավելին, հարկադրաբար քրիստոնեություն ընդունածների մի մասը ուրանում և վերադառնում էր իր նախկին հավատքին, աստվածների հին պաշտամունքն էր կատարում և կոթողներ էր կանգնեցնում: Բերենք մեկ վկայություն միայն. «Յետ նորա (Ներսես կաթողիկոսի – Գ. Գ.) ելիցն յաշխարհէս բազում գաւառք Հայոց և բազում մարդիկ ի հնութիւն դիւապաշտութեան դարձան, և ընդ բազում տեղիս Հայոց կուռս կանգնեցին ի համարձակութենէ թագաւորին Պապայ... բազում պատկերս կանգնեալ, երկիր պագանէին»¹⁷:

Ուստի, չբացատրելով IV–V դդ. հեթանոսների կողմից կանգնեցված լինելու հնարավորությունը, ավելի հակված ենք կարծելու, որ Քասաղի քառանիստ կոթողը պատկանում է այն ժամանակներին, երբ հազարամյակներ գոյատևած՝ շրջանի մեջ առնված խաչը դեռևս չէր ընդունվել քրիստոնեության և Քրիստոսի խորհրդանշան:

ПРОБЛЕМА ДАТИРОВКИ АРМЯНСКИХ ЧЕТЫРЕХГРАННЫХ СТЕЛ И КАСАХСКАЯ КАПИТЕЛЬ

ГРИГОР ГРИГОРЯН

Резюме

В исследованиях, посвященных ранним памятникам, бытует точка зрения, что по принятии Арменией христианства как государственной религии все без исключения памятники, в том числе стелы, были уничтожены. И дошедшие до нас четырехгранные пилоны с рельефами, как и изображения крестов на них, относятся к христианству. Исследование памятника приводит к следующим выводам. Независимо от того, языческие памятники разрушены христианами или временем, нельзя полностью отрицать их существование среди дошедших до нас фрагментов. Крест в круге был священным знаком также для язычников, и его наличие не может служить основанием для увязывания памятников с христианством и их датировки в соответствии с этим. В композиции казахской капители носитель идеи, представленный в центре, единственный и основной персонаж – бог Солнца (или жрец), а справа и слева от него расположены языческие символы. То есть казахская капитель принадлежит язычеству, а не христианству, как это принято считать. Христианские памятники датируются по векам. В отношении казахской капители вопрос намного сложнее. После провозглашения христианства государственной религией, спустя еще один или два века,

¹⁶ Գ. Հ ն վ տ է փ յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 126:

¹⁷ Փ ա վ տ ն ու Բ ն լ գ ա ն ղ. Պատմություն Հայոց, Թիֆլիս, 1912, գլ. I Ա, էջ 344-345:

часть населения Армении оставалась язычниками. Более того, многие принудительно обращенные отрекались от христианства и возвращались к прежней вере, почитая старых богов и воздвигая им обелиски. Таким образом, не исключая возможности воздвижения памятника язычниками в IV – V вв. можно считать, что касакская капитель относится к тем временам, когда крест в круге в течение тысячелетий еще не являлся символом христианства.

ON DATING OF THE ARMENIAN FOUR - FACED STELES
AND THE KASAGH CAPITAL

GRIGOR GRIGORYAN

S u m m a r y

In the studies on early monuments, the accepted viewpoint is that after adopting Christianity as state religion in Armenia, all pagan monuments, as well as steles, were indiscriminately destroyed and the surviving four-faced steles with sculptural reliefs, also all the crosses found on them, are Christian. The examination brings to the following conclusion: irrespective of the fact that pagan monuments might have been destroyed by Christians or ravaged by the time, it cannot be excluded that the fragments that have come down to us present parts of pagan steles. The cross inscribed into a circle was a sacred symbol for the pagans as well, and the presence of such crosses cannot be assumed as a basis to consider these steles Christian and date them accordingly. In the iconographic composition of the Kasagh capital, there is no hint to any opposition, even a distant one. The focus of the subject-matter is made on the sole and main person depicted in the centre, the Sun God (or priest), flanked by his pagan symbols. Thus, the Kasagh capital is pagan, not Christian, as it is presumed. Christian steles are dated by centuries. In the case of the Kasagh capital, the problem appears to be much more complicated. Even one or two centuries after adopting Christianity as state religion, the Armenians did not become Christians universally. Moreover, part of the Armenians forcibly converted into Christians, renounced it and returned to their former faith, worshipping their old gods and erecting monuments to them. Thus, not excluding the possibility that the Kasagh capital was erected by the 4th–5th century pagans, it may be considered that it belongs to the times, when the cross inscribed into a circle that survived for thousands of years, had not yet been adopted as a symbol of Christianity.